

Néprajz és embertan

A magyar néptörténet modellje

Katona Imre

Budapest

KATONA, I.: Ethnography and Physical Anthropology. A Model of the Hungarian People's History. The pre-Hungarian nation of the period before the Hungarian conquest represented the nations of Eurasia on a small scale. Its lingual, cultural and racial origin was different. The nation with Turkish culture and type having a national identity used a basic language of Finno-Ugric origin. Its settlements and mode of life had also transitional character: They were first living on the boundry of Europe and Asia later in Europe, but always in the zone where forests meet fields. Earlier they were equestrian hunter people, than they had half nomadic way of life. This is the only nation with Finno-Ugric language which become half nomadic and the only half nomadic one which had later complete feudalism. While moving from East towards West they followed the shift of the contemporary civilization centres. They were always living in a total strange language speaking environment. They fall into strange confederations of tribes and they also built up similar one but up till now they have not given up their language and identity. In the Carpathian Basin they become totally Europeans detached from their lingual and cultural relatives. They built in several Germanic, Slavic and Romanic new elements but they kept their isolation. During the history the Hungarians were the first to be able to found a lasting state in the Carpathian Basin. The historian Hungary was the whole Europe on a small scale. Without that this Continent would be mangled and on the other hand the Hungarian people's history could not be understandable without Europe.

Key words: Hungarians, Carpathian Basin, Ethnography, Physical Anthropology.

Korunkban a szinte már végletekig szakosodott tudományok egymás eredményeit többnyire csak részlegesen és némi késéssel hasznosítják, esetenként egyáltalán nem is ismerik, így mind nagyobb szükség van a különféle indítékú, kölcsönös eszmecserékre. Ilyen alkalmak különösen ritkán adódnak a két rokon tudomány: a néprajz és az embertan életében, ez külön is hangsúlyozza a találkozóik jelentőségét.

A sokfelé nyitott magyar néprajztudomány pályája éppen abban az időszakban ívelt fel, amikor az embertan hazai fejlődése megtorpant, a következményeket mindkét szak tudomány megsínylette. A néprajz pályaelőnyéből következőleg a kapcsolatok terén itt és most nem az időleges és egyes személyekhez (pl. Pápai Károly, Jankó János, Bartucz Lajos és mások) fűződő gyér szálak felfejtése a fontos, hanem olyan néptörténeti modell felvázolása, mely általános tanulságain kívül az embertan számára is hasznos tájékoztató lehet.

Mivel a történeti embertan kutatásának súlypontja a magyarság kialakulása, a népvándorlás, a honfoglalás és az Árpádok korára esik, az etnikai embertan pedig főként a közelmúltra és a jelenre összpontosít, alábbi körképünk is főként ezekhez igazodik. Az említett hangsúlyosság ellenére is e korokra vonatkozó embertani ismereteink ma még eléggé hiányosak és aránytalanok, a néprajziak talán átfogóbb jellegűek.

A honfoglalás előtti és a végleges hazát lelt magyarság is kezdettől végig azon a legnagyobb kiterjedésű Eurázsian belül alakult, mozgott és helyezkedett el, mely földrészen az egész emberiség történetének eddigi legdöntőbb eseményei zajlottak; bizonyára így lesz a jövőben is. Eurázsiai jelenlétünk nyelvi vonalon 6–7000 évre követhető vissza, e bizonyított folyamatosság a leghosszabbak közé tartozik földrészünkön.

E megszakítatlan nyelvi fejlődéssel ellentétben, már előtörténetünket is erőteljes változások–váltások jellemzik, melyek következtében gyökeresen átalakult az egész műveltség, az életmód és a fajtabeli összetétel is, és mindez fokozódó térbeli mozgással járt együtt. A zsákmanóválasztás időszakában még a *belső* fejlődés, a termelésre való áttéréssel és

a vándorlásokkal párhuzamosan viszont a *külső* hatások sorozata bizonyult erősebbnek. Így az állandó változásnak és a megszakítatlan folyamatosságnak a mi esetünkben egymást szerencsésen kiegészítő ellentétpárja néptörténetünknek két fő jellemzője: míg az előző minduntalan kényszerpályára terelt, az utóbbi viszont máig fenntartott bennünket, miközben népek tüntek fel és el.

E fennmaradás azonban soha nem jelentett az élvonalhoz való teljes felzárkózást, fejlődésünket a mindvégig csillapodó „ingamozgás” jellemzi. Már elődeink bővülő kapcsolatrendszere is mind rugalmasabb alkalmazkodást kívánt, és az éppen adott természeti-gazdasági-társadalmi feltételeknek megfelelő belső, úgynevezett önszabályozó rendszerek némi késéssel ki is alakultak. A korabeli fejlettebb központoktól való elmaradást a gyorsuló felzárkózás, a térbeli távolságot pedig állandó nyugatabbra költözés csökkentette. A Kárpát-medence előttünk járt népei az őskor és az ókor kedvezőbb időszakaiiban, mi pedig a középkor vége felé és e század fordulóján eléggé szorosan felzárkóztunk ugyan az élvonalhoz, de teljes kiegyenlítődés soha nem következett be.

Köztudott, hogy a magyarság esetében sem vág egybe a nyelvi-műveltségi-fajtabeli hovartartozás, bár mindezek egymást feltételezik, sőt át is fedik. A néppé-nemzetté válás általánosságban is nehezen áttekinthető folyamatát pedig a mi esetünkben az említett erőteljes érintkezések-váltások és mozgások még tovább bonyolítják. Történelmünknek e leghosszabb szakaszáról rendelkezünk legkevesebb írásos forrással, így fokozott szükség van a nyelvészeti-néprajzi-régészeti és embertani eredményekre. E tudományok azonban más-más forrástípussal, eltérő módszerrel és ütemben munkálkodnak. Mindmáig zavarólag hat a korábbi úgynevezett ugor-török és a közelmúltbeli „európai-ázsiai” szemléletű csoportosulások szellemi háborúja, de az álláspontok egyre közelednek, a kép világosodik és ki is kerekedik.

A nyelvi alapon kikövetkeztetett uráli-finnogur-ugor-előmagyar együttélés ideje elég jól egyeztethető a kő-réz-bronz-vas eszközök használatának, továbbá a zsákmányolás-földművelés-állattartás-lovas vadászat és a horda-nemzettség-törzs-törzsszövetség (nép) váltakozásának időszakával. Ezekben belül kisebb szakaszokat is biztosan meg lehet különböztetni, és a „külön utas” fejlődést is ki lehet következtetni.

Zsákmányoló felmenőink a jégtakaró északra történt utolsó visszahúzódását követve az Urál déli nyúlványainál maradtak, és az úgynevezett *követő*, vagyis kezdőbb típusú vadászat fokán az évszakok váltakozása szerint „ingáztak” nyugat és kelet, tehát Európa és Ázsia között. Már e kisebb körzeten belüli mozgás és köztes helyzet is nehezíti a tér- és időbeli körülhatárolást, a későbbiekben ez magasabb szinteken tovább fokozódott.

Éghajlati változás és táji munkamegosztás segíthette elő a letelepült vadászatot, majd a földművelésre és az állattartásra való fokozatos, de korántsem teljes áttérést. A viszonylag kései *lovas vadászatra* kevés néprajzi példát ismerünk, elődeink életében épp ez segítette elő a kereskedelmi és egyéb kapcsolatok viszonylag korai kiterjesztését. A korabeli belső- és elő-ázsiai, közel-keleti civilizációk prémszállítói között az ősmagyarok is ott lehettek.

A vándorlás előtti ugor-, illetve ős- vagy előmagyar korban a rokonságból a mi felmenőink laktak legdélebbre, és nekik voltak közvetlenebb kapcsolataik déli, idegen szomszédokkal, közvetettek pedig a belső- és elő-ázsiai, valamint a közel-keleti civilizációkkal. E korban mindez még nem jelentette a nyelvrokonoktól való végleges elszakadást, sem pedig más népekkel való tartós együttélést-összeolvadást. Már a nagyobb változások, vándorlások félezer éve *előtt* megtörtént a néppé válás, az azonosságtudatot kifejező saját névvel (magyar-megyér) való megkülönböztetés. A néprajzi párhuzamok tanúsága szerint ez viszonylag magas fokú endogámiát kíván, ami ez esetben is nagyfokú nyelvi-műveltségi-fajtabeli egységre vall. Bizonyára erre az időszakra szilárdult meg az egyébként köztes, összetett uráli (ugor) típus, mely később visszaszorult, tipológiánk sokszínű lett, ám a nyelvi-műveltségi egyöntetűség, illetve egység a feldúsító átmenetek után is újra és újra visszaállt.

Az időszámításunk körüli századokban elődeink két szempontból is úgynevezett *köztes* területen éltek: 1. kelet–nyugati irányban itt találkozott Európa–Ázsia, 2. északraól dél felé haladva pedig a zárt erdőség itt ment át mezőségbe, mely utóbbi huzamos ideig a népek országútja volt. Nyugati szakaszán elődeink is végighaladtak, és nem enyésztek el, mint a húnok, avarok, besenyők, kunok és más népek; az örvendetes okokat érdemes közelebbről is megtekintünk.

Többek között az eke használata és a ló hátalása tette lehetővé a hasonló szinteken élt népekkel való együttműködést—együttélést és összeolvadást. A gazdaság két nagy korabeli ágazatának egyidejű folytatása azonban nemcsak a külső kapcsolatokat segítette elő, hanem a belső fejlődést is biztosította. A kiterjedt mezőségi övezet törökségéből őseink két ízben is olyan néppel kerültek tartósabb kapcsolatba, mely maga is földművelő—nagyállattartó volt, és közelebb élvén az említett civilizációs központokhoz, a fejlődés terén valamivel előbbre juthatott. Az együttéléssel sokkal inkább jelenthetett mellé-, mint fölé-alárendelődést, és a néprajzban már jól ismert „menetek” szerint zajlott: a kezdő alkalmi—felületi kapcsolatokat idővel az együttéléseken alapuló kölcsönhatás és végül az összeolvadás révén történt kiegyenlítődéssé váltotta fel. A fejlettebb szintre jutott magyarság műveltsége, külső megjelenése és mások által használt többféle elnevezése is törökös jellegű volt, de az átmeneti kétnyelvűség és a sok befogadott török szó ellenére is az alapnyelv megmaradt. A fejlődésnek ez a modellje a Kárpát-medencén belül újra megismétlődött. Így műveltségünk legkorábbi rétegeit és a legrégebb embertani típusokat is ma már nagyon nehéz kimutatni, nyelvünk viszont pontos szóbeli krónika.

Az uráli—finnugor—ugor együttélés és a vándorlások idején is jellemző volt a köztes—átmeneti helyzet, továbbá a kettős—közvetítő szerepvállalás és mindezek bizonyos egyedi vonásokkal is párosultak. Az előzőkre jellemző volt például a lovas vadászattal kiegészült földművelés, ezt követően pedig a félig (lovas) nomád, félig földművelő életforma. Az egymást váltó „öshazá”-k is végig az erdő—mező találkozásánál húzódtak, kint is és bent is a folyók *mindkét* partjára támaszkodott a település. Két- és többnyelvűséggel is alkalmazkodtunk az állandósult idegen nyelvi környezethez, a váltakozó törzsszövetségekhez, és a mind nagyobb sugarú katonai vállalkozásokhoz. Ami pedig az említett egyedi vonásokat illeti, ezek is legalább olyan számosak: például a magyar az egyetlen finnugor nyelvű nép, mely félig nomád életformára tért át, az utóbbiak közül szintén egyedüli, amely a rabszolgatartás kihagyásával korán feudalizálódott. Továbbá olyan legdélebbre lakó finnugor nyelvű és egyben a legészakibb törökös műveltségű nép is, mely mind a két szülőitől legnyugatabbra szakadt, és velük soha többé nem találkozott. Mindehhez nyitottság, rugalmasság és nagyfokú alkalmazkodó képesség is kellett. A sokféleség—egység tehát egyetlen népen belül is érvényesült.

Erre meglehetősen szükség is volt e végleges hazánkban. A Kárpát-medence történetét is gyökeres változások jellemzik: e térség volt tengerfenék, szárazföldi medence, fedte jégtakaró és a felmelegedések időszakában a természet itt valósággal asztalt terített. Eurázsiai megjelenésével egyidejűleg tűnt fel itt is az elő- és az ősember, a *Homo sapiens sapiens* óta pedig folyamatosan lakott. Térségünk Európa földrajzi közepétől kissé nyugatabbra, a jelenkori gazdasági középponttól keletebbre esik, kellős közepén van viszont földrészünk közlekedési—népességi súlypontjának! A Kárpát-medence a három nagy éghajlati övezet (atlanti—mediterrán—kontinentális), a három fő nyelvcsalád (germán—román—szláv) és ugyancsak a három fő keresztény vallás (görögkeleti—katolikus—protestáns) találkozási pontjában terül el, így Európa és a magyarság jelenléte óta pedig egész Eurázsia is kicsinyben. Mindezek miatt földrészünknek ez a legtarkább és legérzékenyebb pontja, mely éppen tőlünk kívánt és kíván ma is legnagyobb alkalmazkodást. A magyarság Európában nem idegen test, e földrész és benne hazánk, népünk egymás nélkül csonkák és nem is érthetők; olyan színfoltot jelentünk, mely a tartós és sikeres beilleszkedés jellemző példája.

A Kárpát-medencében előttünk járt, név szerint ismert népek egyike sem tudta térségünket teljes egészében kitölteni, és ez később sem sikerült, így a vegyes lakossággal a jövőben is számolnunk kell. Hasonló volt a helyzet a korai államalakulatokkal is: rövidebb időszakok szülő egységet első ízben a medence középső területeit megszálló húnok, majd az avarok, tartósabb államszervezetet pedig a magyarok tudtak kiépíteni. A mai államhatárok területi érdekessége, hogy a medence középpontja összetartó erejét elveszítvén, kivétel nélkül minden új államalakulat kifelé, a szomszédokba tagolódott, a népek közötti hagyományos munkamegosztás is megváltozott.

A földrajzi–politikai határok változó kereteit mozgékony népek töltötték ki: medencénk nagyobb népei mind jövevények, beköltözésük néhány évszázados különbséggel zajlott le. A germánok nyugatról, a szlávok északról, a románok délről, a magyarok pedig keletről érkeztek. Ez a „helyfoglalás” nagyjából ezer esztendőn át fenn is maradt, időközben a szlovákok egy része délebbre költözött, a szerbek északabbra, majd ismét délebbre húzódtak, a románok pedig Erdély lakatlan vagy csak gyéren lakott területeit népesítették be. Kisebb beköltözések az utóbbi évezredben is folytak: nyugatról németek, keletről különféle török népek érkeztek, megjelentek a cigányok és utóbb a zsidók is. A történelmi Magyarországon 14-féle nemzetiség élt (a mai Jugoszláviában pedig 24!).

A Kárpát-medence régmúltjának emlékei gazdag és változatos régészeti–embertani–néprajzi „múzeum”-ot jelentenek, írásos dokumentumokkal is kísérhető újabb történelme pedig jellemző példája az általános fejlődés helyi szakaszosságának, a nagytáji–népi munkamegosztásnak, az érintkezések–együttélések–összeolvadások különféle fokozatainak, a néppé–nemzetté válás eltérő ütemű menetének, a társadalom különböző mértékű tagolódásának. Mindez a népeken belül tovább bontható például kisebb tájakra, illetve felekezetekre és társadalmi csoportokra is. Ez a látszólagos tarkaság azonban mégis jól követhető, mert időben–térben–társadalomban vagy kicsinyben–nagyban is voltaképpen ugyanazok a törvényszerűségek érvényesülnek.

A medence középső részére települt magyarság érintkezett a legtöbbféle néppel és a saját nyelvterületére fogadott be legtöbb és legkülönbözőbb telepest; mindig is a magyar társadalom volt a legtagoltabb, és utóbb e nép követett legtöbbféle vallást is. Miként előzőleg megtudtuk, mindez egyáltalán nem új vonása történelmünknek, inkább csak az alkalmazkodás formái lettek még változatosabbak és a menetei gyorsultak, a nyelvi–műveltségi egység azonban megmaradt!

Csak kevésbé ismert és elismert az összehasonlító néprajznak az a megállapítása, mely szerint nemcsak a magyarság képez viszonylagos nyelvi–műveltségi egységet, hanem kívülről nézve nyelvi–fajtabeli–politikai hovatartozásunktól némileg függetlenül a Kárpát-medence népei is közös műveltséggel rendelkeznek. E viszonylagos kiegyenlítettség azonban nem állapot, még kevésbé teljes egyöntetűség, hanem sokkal inkább olyan összetett–bonyolult folyamat, amely koronként–tájanként és meghatározott embercsoportonként is mindig színekpeire bontható. Mindenféle „színekpelemzés” azonban nagyon megnehezíti a néprajzi, még inkább az embertani kutatásokat. Már csak ezért is hasznos lehet néhány állandó, illetve tartósan érvényesülő fő irányra újra rámutatni.

A Kárpát-medence és benne a magyarság néptörténete is a belső fejlődés és a külső kapcsolatok terén, ez utóbbin belül pedig az esetleges felületi érintkezésektől az együttéléseken alapuló kölcsönhatásokon át a teljes összeolvadásig minden lehetséges jelenségnek valószínű tárháza. Az egyes népek fennmaradását és beolvasztó képességét elősegíthette a viszonylag zárt és összefüggő tömbökben való elhelyezkedés, a kiváltságok nélküli szórványhelyzet viszont épp ellenkező folyamatot eredményezett. Így például törvényszerűen olvadtak be a magyarságba az itt talált különféle avar- és bolgárszlávok és más népek is, majd a későbbi német, szlovák telepek egy része, a keletről érkezett különféle török népek–néptöredékek, a cigányság és a zsidóság zöme stb. E különféle jövevények némileg pótolták a mindig is legnagyobb – például tatár és török kori – saját néppusztulásunkat, és ennek folyományaképp a 18. század második, a 19. század első felében kb.

1 millió, 1867–1910. között pedig újabb 2 millió (!) „idegen” olvadt be a magyarságba. Közvetlen szomszédságunk természetes szaporodása a miénknél mindig is biztosabb és nagyobb volt, beolvasztó képességük viszont kisebb.

E folyamatok mozgató rugója korántsem valamilyen központi akarat vagy állandó erőszakolás volt, hanem sokkal inkább a tömbösség–szórványhelyzet, a rendi–vallási–nyelvi azonosság–különbség, az általános fejlettségi szint azonossága–eltérése stb.; ilyen és hasonló ellentétpárok billentették egyik vagy másik irányba a mérleg nyelvét, és jutatták kedvezőbb vagy hátrányosabb helyzetbe az érintett népeket–népcsoportokat. Igaz, a köztudat e bonyolult meneteket nem tudja követni, sőt a szakemberek jelentős része is rendszerint e folyamatok egyik vagy másik összetevőjét ragadja ki, a lehető legkevesebben ismerik el a Kárpát-medencén *belüli* fejlettségi szintkülönbségeket, ugyanakkor a nyugat–keleti fáziseltolódásokat kény- és ténszerűen regisztrálják. Pedig a medencén és ennek népein *belüli* fejlődési fáziseltolódások a *végső meghatározói* a vallási–felekezeti különbségeknek, továbbá a műveltségi elemek térhódításának–visszaszorulásának stb. is, sőt egy-egy nagyobb népen belül is ezek teszik érthetővé az egyes tájak–népcsoportok közötti viszonylagos különbségeket.

Korábban nem a nyelvi, hanem a rendi–vallási hovatartozás volt a döntőbb, a társadalmi–felekezeti endogámia kistáji beházasodással egészült ki. Azonos társadalmi helyzet–műveltségi szint és vallás esetén viszont kibontakozhatott a *nemzetiségi exogámia*. Ezért van legtöbb asszimilált a katolikus magyarok között és viszonylag is a legkevesebb az unitáriusok körében. Ilyen kombinált felekezeti–nemzetiségi táblázatot egészen a közelmúltig magyar és szomszédnépi viszonylatban is eléggé könnyű összeállítani, nehezebb viszont a politikai határok újkori változásainak hatását nyomon követni.

A magyar néptörténet e dinamikus modelljét tovább lehetne gazdagítani; e vázlatos fejlődésrajz bizonyára nemcsak néprajzi, hanem embertani tanulságokkal is szolgált.

*

A Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának 1987. június 8-i, 250. szakülésén elhangzott előadás; *közlésre beérkezett*: 1987. augusztus 13-án.

A szerző címe: Dr. Katona Imre
Mailing address: Bacsó Béla u. 55. III. 2.
H–1084 Budapest, Hungary

